

AKRA KÜLTÜR SANAT VE EDEBİYAT DERGİ

SAYI 1 - AĞUSTOS 2017

Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi

DİNİ ARAŞTIRMALARDA YAPISAL FENOMENOLOJİK YÖNTEM: KÜLTÜRLER ARASI BİR PERSPEKTİF*

Doç. Dr. Mustafa ALICI

I. İnsanlığın Hizmetindeki Dinler Tarihi

Dinler Tarihi, bir disiplin olarak dinî araştırmaların müfredatını tüm insanlara yayıcı, insanlığın kültür ve inançlarını hem yerel hem de evrensel açıdan değerlendiren önemli bir modern bilimdir. İnsanlığa ait hiçbir inan ve kültür, bu bilim sayesinde kıyıda köşede kalmaz aksine hemen duyulabilir ve önemsenir. Bu özelliğiyle Dinler Tarihi “küresel bir çaba” olarak etkili bir vizyona sahiptir. Bundan dolayı din bilimleri içinde çoğul ekiyle dinleri inceleyen bu disiplin doğal olarak gücünü yöntemsel araçlarından almaktadır.¹

“Dinî araştırmalar” derken en yerel kültürlerinden en gelişmiş sistemlerine kadar tüm dinî ve kültürel olguları araştırma alanı içine alan Dinler Tarihi, aslında dinler ve onların mensuplarıyla doğrudan bir teslimiyet ve barış içine girmektedir. Dinler hakkında objektif olarak sohbet eden Dinler Tarihçisi aslında sadece diğer din mensupları ve onların inançları hakkında konuşmaktadır. Dinler Tarihi aynı zamanda tüm insanlığın dinleri hakkında ve dinin insanî boyutları hakkında konuşmaktadır.²

Normatif teolojilerden farklı bir şekilde objektif bir tarzda din, dinî olan ve dindarı ele alan ve bu yönüyle hem dinleri ve dinler arası ilişkileri hem de süt kardeşi gördüğü etnolojiyle ortak hareket ederek kültür ve kültürler arası ilişkileri ele alan Dinler Tarihi, dindar dünya görüşlerini, inançlarını ve uygulamalarını dolayısıyla pratik tecrübeleri fazlaca önemsemektedir. Bu yönüyle o, sadece bir dinin hizmetindeki dinler teolojisi değil tüm insanlık adına kaygı taşıyan, tüm insanların hizmetindeki bir antropolojik din çalışmasıdır.³

Dinler Tarihi bize gösterir ki insanlığın yaşadığı tarih, dinî ve dindar bir tarihtir; din de tarihsel bir olgudur. Dinin dışlandığı veya göz ardı edildiği bir zaman anlayışı, basit, kronolojik ve anlamsız kargaşadan ibarettir. Bu bakımdan insanlık, bir bütün olarak dinî bir tarih içindeyken her toplum ise kültürler

*Bu makale, 17- 18 Mayıs 20013 tarihleri arasında düzenlenen Uluslararası Dinî Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu’nda tebliğ olarak sunulmuştur.

1. Gregory D. Alles, “Introduction”, *Religious Studies- A Global View*, London- New York 2012, 2.

2. Wilfred Cantwell Smith, “Comparative Religion- Whither and why?”, *The History of Religions: Essays in Methodology*, Chicago 1959, 34.

3. Margaret Miles, “Becoming answerable for what we see”, *Journal of the American Academy of Religion*, vol. 68/3 (2000), 472.

arası ilişkileri gerektiren dinamik ve canlı bir tarih içindedir⁴.

Dinler Tarihi'ne göre insanda doğal olarak bulunan ve dinde Tanrı kavramından da önce gelen Kutsal Algısı (*Sensus Numinus*), evrensel açıdan beşer dininin tarihsel dayanağını oluşturan en önemli faktördür⁵. Öyle ki, İlk Çağ insanının Tanrı'ya izafe ettiği görevlere bakıldığı zaman, bugünkü anlayışımıza göre Tanrı, tuhaf olabilecek bir vasıfta ve bazen anlaşılmaz biçimde [*simplicitas dei*] eylemlerde bulunur.⁶

Dinler Tarihçisine göre insanlığın geniş ve zengin kültürü konusunda bakış açımızdaki ufku genişletmeye ne kadar fazla dalarsak, bir o kadar niceleyici ve sistematik bir insanlık bilgisine ulaşmada artış olacaktır. Bu duruma kısaca “ötekilerle buluşmak” yani “öteki arkaik ve egzotik cemiyetlere ait insanlarla karşılaşmak” denir. Bu karşılaşma, kültürel açıdan teşvik edici ve bir o kadar da verimli bir durum olup aynı zamanda eşsiz hermönetik bilimin kişisel ve yaratıcı tecrübesi anlamına gelecektir. İmkânlar dahilindedir ki insanlığın lehine olan yeni keşifler ile kültürler arası yakınlaşma ve karşılaşmalar, Dinler Tarihi'nin metodolojik ve kurumsal gelişimiyle mümkün olacaktır. Hatta bu durum, tıpkı batı kültürünün geçmişindeki ünlü keşiflere benzer insanlık için bir takım tezahürlere sahip olacaktır. Söz gelişi ilkel sanatların, modern batı estetiğinde yeni keşiflere yol açacağını gören bir Dinler Tarihçisi için modern çağda Dinler Tarihi'nin yakınlaştırmacı rolüyle şu ortaya çıkacaktır; insanın “ötekiyle karşılaşması” sadece kesin olarak tehlikelerden kurtulması anlamına gelmeyecek aynı zamanda kültürel bir zenginleşme ve kabullenmeyi de beraberinde getirecektir.⁷

Bu karakteristik özelliğiyle Dinler Tarihi, diğer beşeri disiplinlerden (söz gelişi, psikoloji, antropoloji, sosyoloji gibi bilimlerden) çok daha açık bir şekilde felsefi antropolojiye açık kapı bırakmalı ve onunla daha fazla yakın ilişki kurmalıdır. Zira kutsal, evrensel bir boyuttur ve kültürün başlangıç unsurları genel olarak dinî tecrübe ve inançlarda kök salmıştır. Dahası eğer kişi onların orijinal dinî düzeyini bilmezse, bu unsurlar radikal olarak seküler

hâle dönüşür ve sonra bu bağlamda anlamlaşıp ve sonuçta her türlü kültürel yaratım (söz gelişi, sosyal kurumlar teknolojiler, ahlaki fikirler, sanatlar gibi) aktüel olarak tam olarak anlaşılamazlar. Böyle bir anormal durum sonunda kişiler, mezkur olguları tenkit edip değiştirebilir veya şimdiki hâllerini bile

4. Mircea Eliade, “A New Humanism”, *The Insider/Outsider Problem in the Study of Religion- A Reader*, ed. Russell T. McCutcheon, London – New York, s. 96- 101.

5. Otto, “The Sensus Numinus as the Historical Basis of Religion”, *The Hibbert Journal*, 30 (1931-1932), s. 415-430.

6. Mariasusai Dhavamony, *Phenomenology of Religion*, Rome 1973, s. 92.

7. Eliade, “A New Humanism”, 96-97.

inkâr ederler. Dinler Tarihi'ne göre seküler kültürel değerler böyle bir inkârın sonunda ortaya çıkarlar. Bu durumda Dinler Tarihçisi, âlem içinde bulunmak gibi insanın özgün varoluş konumunu daima algılama ve kavrama durumunda olmalıdır. Zira kutsalın tecrübesi bu kavrayışla alakalı bir şeydir.

Aslında insanın, kendi var oluş tarzının farkında olması ve âlem içindeki varlığını güçlendirmesi bile toptan bir dindar tecrübesi oluşturacak güçtedir.⁸

II. Kùltürler Arası İlişkiler ve Yapısal Fenomenolojik Yöntem

Dinler Tarihi'nin metodolojik yaklaşımında mukayese öne çıkar. Bu yönüyle o, dindeki temel olgular, görüngüler, tezahürler olan fenomenleri mukayese ederek onları yorumlar. Mukayese ile yerel fenomenlerin evrensel değer ve anlamları ortaya çıkar. Bunun için onun öncelikle kendi dindarı için anlamı, ardışık süreçte insanlık içindeki genel anlamı ve bilim adamının yorumundan süzülen reel anlamı ortaya çıkınca tam anlaşılır. Bunun için fenomenlerin bir diğer dindeki benzeri veya aynıyla anlaşılınca gerçek anlamı ortaya çıkar. Bu aynı zamanda dindarlara da fayda sağlayacaktır.

Dinler Tarihi'nin tarihsel yapısal fenomenlere önem veren yöntemi orta yoldur yani katı materyalist tarihselcilik ile onu göz ardı eden salt fenomenolojik metodun tam arasında "üçüncü bir yoldur." Bu yaklaşım özetle şöyledir: (1). Fenomenler parçalanarak analiz edilirken tekrar yorumlanarak "kendi var oldukları zaman" bağlamında "yeniden inşa edilir". (2). Elde edilen bilimsel "bulgular", her bir dinî geleneğin kendi bağlamında ortaya koyduğu özel kültürel olgulara doğru genişletilecek biçimde sistematik mukayese yapılır. (3). Mukayese edilen verilerin, metafizik alemle (Kutsal ile) bağlantısı bulunur.⁹

Bu yöntemsel araçlara sahip bir Dinler Tarihçisi için söz gelişi Dante'yi araştırmanın bir anlamda V.asır Hint piyes yazarı Kalidaşa hakkındaki bilgiyle aydınlanmak anlamına geleceğini ve böylece insanı araştırmada derinleştikçe daha derin ve bölünmez bir insanlık kültürüyle karşılaşılacağı demek olacaktır.¹⁰ Bu yüzden bir Dinler Tarihçisi, din fenomenlerinin sadece tipolojisini veya morfolojisini yapmayacağını; hatta sadece tarihsel sürecin, bir dinsel fenomenin içeriğini tüketemeyeceğini anlamakla kalmayacağını aynı zamanda onun anlamının ortaya çıkması için tarihsel yapılarına da başvurmak gerektiğinin farkına varacağını belirtmelidir. Dahası böyle bir dini araştırmalar uzmanı, uzlaştırmacı bir bakış açısıyla söz konusu fenomenlerin tarih boyunca

8. a.g.e., 100-101.

9. Nicola Gasbarro, "La terza via tracciata da Raffaele Pettazzoni" *Studi e Materiali di Storia delle Religioni* [SMSR], vol. 56, 1990, 105.

10. Eliade, *A History of Religious Ideas*, Chicago 1978, XVI.

içinde saklamış olduğu tarih ötesi anlamı da çözmeye çalışacaktır.¹¹

Ancak Dinler Tarihçisi için bir din fenomeninin anlamını belli bir kültür içinde kavramak ve neticede onun mesajını anlam için onu deşifre etmek (zira her din fenomeni bir gizli şifreye sahiptir) yeterli değildir. Yapılması gereken şey, bunlara ilave olarak onun tarihini de çalışmak ve anlamaktır. Bu gayret, aynı zamanda fenomenin değişim ve gelişimlerini ortaya koymayı ve neticede onun insanlığa ait kültüre katkısını ortaya çıkarmayı kapsar. Geçmişte bu yaklaşıma bir çok bilim adamı, dinî fenomenoloji veya Mukayeseli Dinler Tarihi demiştir. Hatta bazen daha geniş bir anlamda ikisi birleştirilmiştir.¹²

Fenomenlerin gerçek değeri yani onların anlamları, din kurucusunun bahsettiği dışa yansıyan anlamlar, inananları tarafından algılanan ve amel edilen anlamlar (buna içerideki anlamlar denir) ile onları kullanmak isteyen bir akademisyenin (mesela dinler tarihçisinin) onlardan anlayacağı anlamlar (dışarıdaki birinin yüklediği anlamlar) tamamen aynı olmak zorundadır.

Objektif bir mukayese yaparken kültürler arasındaki ilişkiler çok iyi bilinmelidir. Bu yüzden birbirleriyle yakın ilişki içinde olan dinler öncelikli olarak birbirleriyle mukayese edilmelidirler. Monoteizm esasına dayalı mukayese İlahî dinler için temel şart olurken, üstün prensip, tanrı ismi vermeyen dinler için uygulanmalıdır. Buna göre Yahudilik öncelikle Hristiyanlık ve İslam ile mukayese edilmeli, Budizm Hinduizm ile Konfüçyanizm ise Taoizm ile mukayese edilmelidir. Bundan dolayı, dinlerdeki farklılıklar da en az dinlerdeki benzerlikler kadar eşit derecede önemsenmelidir.

Dolayısıyla dini ve kültürel sistemlerin mukayeseli olarak yorumlanmasını öne çıkaran fenomenolojik yaklaşım tarihsel olguları “dinde asıl ve temel unsurlar” şeklinde anlar ve onların herhangi bir dinî unsurun anlaşılmasında (tarihsel olayların doğrulanması ve anlaşılmasında) köşe taşı olduğuna inanır.¹³

Dinleri ele alınırken bir takım tarihsel bir süreç içinde elde edilen somut inanç tiplerinin gelişimine izin veren tevhit eksenli tarihsel tipolojileri ortaya çıkarılabilir. Söz gelişi bu sayede İslam gibi monoteist bir sistem, politeist din fenomenleriyle mukayese edilip benzerlik ve farklılıkları ortaya konabilir ve

11. Eliade, *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan, Ankara 1999, 12, ayrıca krş Eliade, *The Sacred & The Profane*, 11.

12. Eliade, “A New Humanism”, *The Insider/Outsider Problem in the Study of Religion- A Reader*, ed. Russell T. McCutcheon, London – New York, 1999, 98-100.

13. A. N. Terrin, “Storia delle religioni”, *Grande dizionario delle religioni*, Padova 1988, s. 2039- 2046; Giuseppe Mihelcic, “L’Idea di Religione in Raffaele Pettazzoni”, *Una Religione di Libertà: Raffaele Pettazzoni e La Scuola Romana di Storia delle Religioni*, Roma 2003, s. 62- 63.

uygun bir monoteist analogi anlayışı çok rahat geliştirilebilir. Son olarak fenomenlerden oluşan din olgusunun insanlığa yayılan geniş devamlılık isteyen somut [yani tarihsel] en genel küllillerle diğer herhangi bir dinî niteliğin özgün, dışlayıcı ve kendi içinde sistematik olan karakteristiği, kesin olarak mukayeseli tarihsel bağlamlar göz önünde bulundurularak kolaylıkla anlaşılabilir.¹⁴

İtalyan Dinler Tarihçisi Raffaele Pettazzoni (1883- 1959), “kültür tarih metoduna” etnolojinin, “tarihsel fenomenolojik” bir bilim olarak Genel Dinler Tarihi disiplinine katılması gereken bir alan olmasını istedi. Bu birliktelik sayesinde Dinler Tarihçisi anlar ki tarihsel gelişmiş medeniyetler ile etnolojik temele dayalı diğer medeniyetler arasında bir ayrılık ve özü tehdit eden bir karmaşıklık mevcut olmadığı aksine her ikisi arasında devamlılık ve yakınlaşma olduğu ve en arkaik medeniyet formlarından en modern olanlarına kadar devam eden dinamik bir gelişmenin varlığı ancak bu birliktelik yoluyla incelenebilir.¹⁵

Pettazzoni’ye göre kültürel açıdan özgürlük ve sivillik olarak anlaşılması gereken din kavramı, medeniyetin en önemli bir çehresini, sanat, düşünce formları, sosyal yapı, ekonomik yapı ve politika gibi diğer öğelerle beraber oluşturur. Ona göre medeniyetin unsurları, birbirlerinden soyutlanmış değil aksine içi içe geçmiş ve birbirine bağımlı unsurlardır. Böylelikle medeniyet/din, tam bir organik yapı olarak hem dipdiri hem de hayati bir organizma olarak karşımızda durmaktadır. Bu yüzden medeniyetin, bu hayatta tek bir unsuru bile yalın kalmadan işlemesi gereken dairesel bir gücü bulunur. Bundan dolayı, birini diğerinden soyutlayarak onun bir parçasını anlamlandırmak mümkün değildir. Dolayısıyla bir halkın tarihi, sanatı, şiiri hatta dünya görüşü bilinmezse o halkın dini tam olarak anlamlandırılmaz. Yine bunun tam tersi olarak eğer bir halkın dini anlaşılmasa ise o halkın hayatı, medeniyeti ve tarihi tam olarak anlaşılabilir. Zaten ona göre dini ihmal eden veya hiç sayan bir kültür, sakat, yetersiz ve değerlerden yoksun bir kültürdür.¹⁶

Bu bakımdan kültürler arası işbirliğine giden yolun başlıca hazırlayıcısı olarak Dinler Tarihi görülebilir. Bu anlamda Dinler Tarihi, farklı kültürel ve dinî sistemleri tarihsel süreç içinde ele alan bir disiplin olarak aynı zamanda dindarların, tarih içinde karşılıklı yaşadıkları polemikleri, savaşları,

14. Ugo Bianchi, “*The History of Religions and the Religio-anthropological Study of Religion*”, *Science of Religion- Studies in Methodology. Preceedings of the Study Conference of the International Association for the History of Religions held in Turku, Finland, August 27-31, 1973*, ed. Lauri Honko, The Hague 1979, s. 297- 319.

15. Pettazzoni, “Tektanrıcılığın Oluşumu”, *Tanrıya Dair*; terc. Fuat Aydın, İstanbul 2002, 18-19.

16. Pettazzoni, “Religione e Cultura”, 169 - 170; P. Pisi, “Storicismo e fenomenologia nel pensiero di R. Pettazzoni”, *SMSR*, 56 (1990), 245- 277.

antlaşmaları, işbirliklerini veya yardımlaşmalarını, kısacası karşı karşıya gelişlerini veya yan yana gelişlerini de inceleme konusu yapar. Çünkü bu disiplin, dinleri sadece tek tek ele almaz onların “karşılıklı ilişkilerini de” ilgi alanına sokar. Zaten dünya üzerindeki dinleri birer sarmal gibi saran bir ilişkiler yumağı mevcuttur. Söz gelişi, Budizm ile Hinduizm arasındaki yakın ilişkiler, Taoizm ile Konfüçyanizm arasında mevcut olan gerginlik ve etkileşimler, Şintoizm ile Zen-Budizm’i arasındaki mücadeleler, Yahudilik- Hristiyanlık arasındaki çekişmeler ile tarih boyunca inişli çıkışlı çok karmaşık bir seyir izleyen İslam- Hristiyanlık ilişkileri ve İslam-Yahudilik ilişkileri, günümüz dinler arası diyalogun tarihsel arka planında önemini koruyan temel unsurlardır. Kùltürler arası ilişkilerde kaynak sağlayan Dinler Tarihi, Müslümanlara karşı Hristiyan Haçlı Seferlerinin bütün vahşiliklerini veya bazı Müslüman hükümdarların Hristiyan halklara yaptığı baskıları tarafsızca aktarmaktadır. Bunun yanında bu disiplin, yüzyıllardır Hz Muhammed’i hilekâr ve kötülüğün en büyük örneği olarak gören insafsız Hristiyan zihniyetinin, filolojik ve tarihsel araştırmaların neticesinde yok edildiğini de açıklığa kavuşturacaktır. Neticede Dinler Tarihi, sahip olduğu bilimsel yeti vasıtasıyla farklı dinlere mensup insanlar arasında derinleşip kök salan önyargıları bertaraf etmekle, sürekli gelişen dinler arası yakınlıkları teşvik etmektedir. Bir başka deyişle bu disiplin, dinler arasında tarihten gelen yanlış imajları ve önyargıları da ciddi bilimsel yaklaşımlarıyla yıkmayı amaçlamıştır.¹⁷

Yine Dinler Tarihi, insanoğlunun sahip olduğu dinî-kùltürel zenginliklerin âdeta sonsuzluk derecesinde olduğunu hayretle izlemektedir. Söz gelişi dinî geleneklerdeki derin dindarlıklar, âleme ve diğer insanlara yönelik sevgi ve saygı dolu mesajları, Dinler Tarihi’nin tarihselliğinin ortaya çıkardığı bu türden zenginliklerdir. Söz gelişi, Aydınlanma dönemi filozofları büyük açıklık içinde Çin düşüncesinden etkilenirken, Alman Romantizminin ünlü filozoflarının Hint ve İran düşüncesine hayranlıkları ortadadır. Hatta Dinler Tarihi’nin sayesinde görölmüştür ki Hristiyanlık, Yahudilik ve İslam başta olmak üzere pek çok büyük dinî gelenekte her türlü tekelcilikten uzak olan ve diğer dinlerde de Tanrı’nın izlerinin bulunduğunu savunan sıradan dindar veya ünlü mistikler ortaya çıkmıştır.¹⁸

Bu noktada Alman Dinler Tarihçisi Rudolf Otto’nun öğrencisi ve Anemarie Schimmel’in hocası Friedrich Heiler, kùltürler arası ilişkilerin temel çatısını fenomenolojik yaklaşımla elde edilen verilerle beslenmesi gerektiğini açıklar. O, farklı kùltürel sistemler arasında mevcut olan ve dinî araştırmalara katkı sağlayabilecek yedi temel benzerlikten bahsetmektedir.

17. Friedrich Heiler, “Dinlerin İşbirliğinin Yol Açıcısı Olarak Dinler Tarihi”, *Dinler Tarihi Metodoloji Denemeleri*, ed. ve çev. Mehmet Aydın, Konya 2003, 157-164.

18. Heiler, 158-163.

Buna göre; 1. Tüm dinlerde “Aşkın Varlık”ın gerçekliği kabul edilir. 2. Bu aşkın gerçek, insanın içinde, kalbindedir. 3. Tüm dinî geleneklerde insanın içinde bulunan en yüksek servet ve en yüksek hakikat, adalet, lütuf ve güzeldir. 4. İnsana yönelik olarak dinlerin verdiği temel referans, bizzat insandaki sevgidir. 5. İnsandan Tanrı’ya giden yol, her yerde kurbandan geçmektedir. Bu dinlere göre, kurban, dinlerde feragat, terk, ahlaki terbiye, riyazet, dua veya formel ibadet şeklinde görünebilir. 6. Dinî gelenekler, sadece Tanrı’ya giden yolu değil aynı zamanda kimliği ve dinî ne olursa olsun “en yakında olan kişiyi/ komşuyu” sevmeyi öğretir. 7. Sevgi, en yüce Tanrı yoludur.¹⁹

Bu kültürel ortak noktalardan hareketle yapısal fenomenolojik metodu kullanarak mukayeseler de yapılabilir. Mesela İslam gibi Tanrı’nın tekliğini ve diğer tüm ilah formlarını ret ve inkâr eden bir monoteizm anlayışına sahip bir gelenek ile maddi olana karşı kötümser bir bakış açısına sahip olan ve (Hinduizme tepki olarak) fiziksel varlığını hissettiren her türlü metafizik ilah fikrini bile ret ve inkâr eden (bu yönüyle Tanrısız bir gelenek kabul edilen) Budizm arasında kavramsal değerler temelinde bir mukayese yapabiliriz. Zira İslam’ın aksine maddeyi olumsuz değerlendiren ve bu görülen alemini soyut âleme göre hayal kabul eden bir sistem olarak Budizm, isim ve mekân konusunda kötümser, öğretilere dayalı mesaj kategorisinde iyimser bir karakterdedir. Söz gelişi Kura’n-ı Kerim’de (Beled Suresi 4. Ayette) ذَقَلَّ (دَبَكَ يَفْنَسُنْ إلَا انْقَلَخَ) (yani insanı, güçlük dolu bir hayat içinde yarattık) denir. Ayette geçen “kebed” terimi Müslümanlar için sıradan bir kelime iken Budizm için en önemli kavramdır. Zira dünya hayatını, acı, elem, ıstırap içinde kabul eden Budistler için hayatın bu yönü “dukkha” öğretisidir. Böylece Müslüman araştırmacılar böyle bir mukayese yöntemiyle Budizm gibi Kur’an’da ismi açık bir şekilde geçmeyen bir gelenek hakkında bir konum belirlemeyebilir veya kültürler arası ilişkilerde ortak kavramlar yoluyla aralarındaki ilişkileri düzenleyebilirler.²⁰

Sonuçta diyebiliriz ki fenomenolojik yaklaşımıyla tarihsel ve mukayeseli yöntemsel araçlara sahip Dinler Tarihi, bir taraftan “geçmişteki tüm kültürel formları” kucaklarken öte taraftan insanlığa ait aktüel kültürel formları sosyolojik, ekonomik ve siyasi bağlamlarını ihmal etmeden ele almakta hatta psikoloji, antropoloji, sosyoloji gibi beşeri disiplinlerden istifade ederek çok daha sistematik olarak kültürler arası ilişkiler yapısına uygun teoriler üretebilmektedir²¹

19. Heiler, 167-177.

20. Budizm ile İslam arasındaki kavramsal mukayese için bakınız; Charles Fletcher, “Ismail al Faruqi’s Interfaith Dialogue and Asian Religions with Special Reference to Buddhism.” *American Journal of Islamic Social Sciences* Vol. 28 No. 3, (Summer 2011)/ 92-112.

21. Mircea Eliade, *The Quest History and Meaning in Religion*, Chicago -London 1969, 3-9; Eliade, *La Nostalgie des Origines*, Gallimard 1971, 19-20.

Bu bakımdan kültürler arası ilişkiler bağlamında Dinler Tarihi'nin amacı tek bir cümleyle özetlenebilir; dinler hakkında içeriden bilgilerle dışarıdan bilgilerin uyumlu olmasını sağlamak. Zaten kültürler arası yakınlaşmaların aktüel gündemi ile Dinler Tarihi'nin uğraştığı gerçek konular arasında daima paralellikler olmuştur.